

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада психологик хизмат кўрсатиш муаммоси маълум маънода, илмий психологиянинг етакчи йўналишларидан бири сифатида қаралиб, спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатишнинг назарий-методологик асослари тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проблема оказания психологических услуг рассматривается в определенном смысле как одно из ведущих направлений научной психологии, исследованы теоретико-методологические основы психологической службы в спортивных командах.

SUMMARY. In this article, the problem of providing psychological services is considered in a certain sense as one of the leading areas of scientific psychology, the theoretical and methodological foundations have been studied of psychological service in sport teams.

O‘SPIRINLIK YOSH DAVRIDA TAFAKKUR JARAYONIGA TA‘SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

M.M.Djolimbetova – *psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: psixologiyada tafakkur muammosi, tafakkurning rivojlanishi, ong shakllanishi, fikr yuritish, qiyoslash, tahlil qilish, xulosa chiqarish.

Ключевые слова: проблема психологических мышлений, развитие мышления, развитие сознательных мышлений, обобщение, сравнение, анализ и решение.

Key words: problem psychological cognition, development cognition, development conscious ness, thinking, comparison, analysis and decision making.

O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining hozirgi bosqichida yangi ijtimoiy munosabatlarga erkin kirisha oladigan umuminsoniy qadriyatlarni e’tirof etadigan, ma’naviy qadriyatlarga hurmat bilan qaraydigan ijtimoiy faol yoshlarni tarbiyalash dolzarb muammolardan sanaladi.

Psixologiyada psixik taraqqiyot inson shaxsining tarkib topishi jarayoni sifatida qaraladi. Psixik taraqqiyot bir-biri bilan o‘zaro uzviy bog‘liq qator bosqichlarda amalga oshadi. Jumladan, bola aql-zakovatining ko‘rsatkichi, sifati, xarakteri uning atrofdagi odamlar bilan o‘zaro kundalik munosabatlari va u bajaradigan amaliy faoliyat jarayonida vujudga keladi. Bunday o‘zaro ta’sirlar natijasida bolada turli sifatlar tarkib topa boradi. Masalan, savol-javob, baxs-munozara ta’sirida aqlning ijodiy mahsuldorligi, tezligi va teranligi orta boradi.

Shveysariyalik psixolog J.Piaje intellekt muammosiga o‘z shaxsiy nuqtayi nazaridan kelib chiqib yondoshgan. J.Piaje intellekt nazariyasini ikkita muhim jihatga, ya’ni intellekt funksiyalari va intellekt davrlariga ajratadi. J.Piaje mulohazasiga ko‘ra, intellektning asosiy funksiyalari qatoriga uyushqoqlik bilan, ya’ni tartiblilik va adaptatsiya, moslashish, ko‘nikish kiritilgan bo‘lib, ular intellektning funksional invariantlari deb yuritiladi. Shuningdek, muallif intellektning quyidagi rivojlanish bosqichlarini ajratib ko‘rsatadi:

1. Sensomotor intellekt davri (tug‘ilgandan 2 yoshgacha);
2. Operatsiyalardan ilgarigi tafakkur davri (2 yoshdan 7 yoshgacha);
3. Konkret (yaqqol) operatsiyalar (aqliy harakatlar davri 7, 8 yoshdan 11, 12 yoshgacha);
4. Formal (rasmiy) operatsiyalar (aqliy harakatlarni maqsadli amalga oshirish davri).

J.Piajening fikriga ko‘ra, intellektning o‘sishi bolada nutq paydo bo‘lishidan ilgari boshlanadi. Intellekt bu aqliy qobiliyatning kurtagi bolaning dastlabki tartibsiz xatti-harakatlarida o‘z ifodasini topadi. Keyinchalik maqsadga yo‘naltirilgan harakatlar aktini amalga oshirish natijasida intellektning genetik ildizini o‘rganish uchun muhim imkoniyatlar yaratiladi. J.Piaje konkret operatsiyalar davri predmetlar bilan aloqalar o‘rnatishdan iborat ekanligini ta’kidlab, psixologiya ilmda olg‘a siljish yasadi. Formal ya’ni rasmiy operatsiyalar davriga tasnif berilganda esa predmetlar bilan aloqa qilish yo‘qolib borishi qayd etiladi. Shuningdek, intellektning o‘sishi insonning operatsiyalar sistemasi bilan qurollanishidan iborat hamda intellekt davrining o‘zaro o‘rin almashinishi tafakkur o‘shishini bildiradi, davrning ketma-ketligi esa rivojlanishning ichki qonuniyatlarini ifodalaydi, - deb ta’kidlaydi.

Ma’lumki, o‘spirinlik yosh davrida bolalar umumta’lim maktabining yuqori sinflarida, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari hamda oliy o‘quv yurtlarida ta’lim faoliyatini davom ettiradilar. Ilk o‘spirinlik davrida o‘quvchining

mustaqil fikr yurita olmasligi uning psixikasidagi jiddiy kamchilik hisoblanadi. Bu davrda o‘quvchi aqlining tanqidiyligi vaziyatga qarab o‘zgaruvchan xarakter kasb etadi. Buning asosiy sabablaridan biri voqelikning mohiyatini ilmiy jihatdan to‘g‘ri tushunmaslikdir. Shuningdek, o‘spirinning «o‘z pozitsiyasi»da bo‘sh kelmasligi, narsa va hodisalarning asl mohiyatini anglab turib, ba’zan ataylab «o‘jarlik» qilishi ham bu holatning bir ko‘rinishi hisoblanadi.

E.G‘oziyevning ta’kidlashicha, «ularda moddiy dunyo to‘g‘risida shaxsiy fikrlar, mulohazalar, ilmiy dunyoqarash tarkib topganidan keyingina tafakkurning tanqidiylik xususiyati rivojlana boshlaydi. Aqlning tanqidiyligini tarbiyalashda o‘qituvchi o‘quvchining o‘ziga xos tipologik xususiyatlariga, aqliy kamolot darajasiga, bilimlari saviyasiga, mulohaza doirasining kengligiga, nutq qobiliyatiga, shaxsiy nuqtayi nazariga, o‘qishga nisbatan munosabatiga, qiziqishining xususiyat va darajasiga, aqliy faoliyat operatsiyalarini qanchalik bilishiga, mavjud o‘qish ko‘nikmasi va malakalariga alohida e’tibor berishi lozim» [1:44].

Demak, o‘spirin aqliy qobiliyatining asosini tafakkurining quyidagi sifatlari tashkil etadi: mazmundorligi, chuqurligi, kengligi, mustaqilligi, samaradorligi, tezligi. Tafakkur mazmundorligi o‘spirin ongida tevarak atrofdagi voqelik bo‘yicha mulohazalar, muhokamalar va tushunchalar qanchalik joy olganligiga bog‘liq bo‘ladi. Tafakkur chuqurligi esa moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning asosiy qonunlari, xossalari, o‘zaro bog‘lanishi va munosabatlarning fikrlash jarayonidagi to‘liq aks etishi tushuniladi. Tafakkurning tashabbuskorligi o‘spirinning o‘z oldiga yangi g‘oya, muammo va vazifalar qo‘yishi, ularni amalga oshirishda samarador vositalarni qo‘llashida namoyon bo‘ladi. O‘spirin tafakkurining tezligi berilgan savolga to‘liq javob berish uchun sarflangan vaqt bilan belgilanadi va u fikrlash zarur materiallarning xotirada mustahkam saqlanganligiga, uni tez yodga tushira olishga, muvaqqat bog‘lanishning tezligiga, turli his-tuyg‘ularning mavjudligiga, diqqati va qiziqishiga, bilim saviyasiga, qobiliyatiga, egallagan ko‘nikma va malakalariga bog‘liq bo‘ladi.

Haqiqatan ham, tafakkur ruhiy hayotimizning eng murakkab shakllaridan biridir. Tafakkur orqali biz sezgi a’zolarimiz bilan bevosita aks ettirib bo‘lmaydigan narsa va hodisalarni ongimizda aks ettiramiz. Har bir yosh davr tafakkur va aqliy qobiliyatning namoyon bo‘lishi, shakllanishi va rivojlanishida o‘ziga xos obyektiv va subyektiv shart-sharoitlarni yuzaga keltiradi. Asosan, o‘smirlik davrida nazariy tafakkur yuqori ahamiyatga ega bo‘la boshlaydi. Chunki bu davrdagi o‘quvchilar atrof olamdagi bog‘lanishlar mazmunini maksimal darajada bilishga harakat qiladilar, o‘smirning bilishga bo‘lgan qiziqishda progress sodir bo‘ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi tafakkurning rivojlanishiga olib keladi.

Buning hisobiga isbot, dalillar bilan fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Unda deduktiv xulosalar chiqarishga qobiliyat paydo bo'ladi. Maktabda o'qitiladigan fanlar o'smir uchun o'z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo'lib xizmat qiladi.

Psixologiyada o'smirlik yoshining xarakteristikasi haqida so'z yuritilganda, gap asosan shaxsning aqliy taraqqiyoti, o'tish davri bilan bog'liq holda yuzaga keladigan muammolar haqida so'z boradi. O'smirlik yoshida bilish jarayonlarining taraqqiyoti hamda aqliy taraqqiyot muammolarini o'rganish ishlariga bag'ishlangan ishlar mavjud, ammo ular barmoq bilan sanarli darajada bo'lib muammoni atroflicha yoritib berish uchun yetarli emas.

O'smirlik davrida aqliy imkoniyatlarning o'sishida ularning voqea hodisalarga nisbatan ongli munosabatda bo'lishi hamda o'qishga bo'lgan munosabatlari darajasining kuchayishi ham ta'sir ko'rsatadi. Bu omil ularning o'qish faoliyati motivlarining murakkabligida namoyon bo'ladi, ya'ni o'smirlarning o'qish faoliyati motivlari tarkibiga keng ijtimoiy motivlar ya'ni, bilim olishning ijtimoiy jihatdan muhim ekanligini anglash, mustaqil hayot va mehnatga tayyorlanish uchun o'qishning zarurligi bilan muvaffaqiyatga intilish, izzat nafs bilan bog'liq bo'lgan bilish motivlari hamda shaxsiy motivlar ya'ni, obro' qozonishga intilish, rahbarlik rolini o'ynash va hakovzalar birga qo'shilib ketgan bo'ladi.

O'smirlik davrida aqliy taraqqiyotda muhim siljishlar yuz beradi. Bu davrda fikrlash faoliyatining asosiy xususiyati abstrakt (mavhum) tafakkur qobiliyatining o'sib borishi bilan bir qatorda voqelikni to'g'ri va aniq, mantiqan aks ettirish uchun tafakkurning konkret obrazli turi ham tafakkurning umumiy strukturasi muhim rol o'ynashda davom etadi. Shuningdek, bu davrda aqlning muhim sifatlaridan biri bo'lgan tafakkurning tanqidiyligi sezilarli darajada taraqqiy etishi xarakterlidir. Shuningdek, psixologik adabiyotlarda o'smirlik davri aktiv, mustaqil, ijodiy tafakkurning tarkib topishi uchun senzitiv davr ekanligi ta'kidlanadi.

J.Piajening ta'kidlashicha, «Ijtimoiy hayot uch narsaning ta'siri – til, mazmun, qoidalar asosida shakllantiriladi», bu borada o'zlashtirilgan ijtimoiy munosabatlar o'z-o'zidan tafakkurning yangi imkoniyatlarini yaratadi.

11-12 yoshdan boshlab o'smir endi mantiqiy fikrlab harakat qila boshlaydi. O'smir bu yoshda xuddi kattalar singari keng qamrovli tahlil etishni o'rgana boshlaydi. O'smir tafakkurning nazariy darajaga qanchalik tez ko'tarila olishi o'quv materiallarni shunchalik tez, chuqur egallash va uning intellektini ham rivojlanishini belgilab beradi. O'smirlik davri yuqori darajadagi intellektual faollik bilan farqlanadi. Bu faollik nihoyatda qiziquvchanlik hamda atrofdegilarga o'z layoqatlarini namoyish etish, shuningdek, ulardan yuqori baho olish ehtiyojining mavjudligi bilan belgilanadi. O'smirning kattalarga beradigan savollari ko'pgina mazmunli, chuqur o'ylangan va aynan

o'sha masala yuzasidan bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar turli gipotezalar tuza oladilar, ta'miniy fikr yurita oladilar, tadqiq o'tkaza oladilar hamda ma'lum bir masala bo'yicha alternativlarni taqqoslay oladilar. O'smir tafakkuri ko'pincha umumlashtirishga moyil bo'ladi. Bu amaliy tafakkur tizimiga tadbirkorlik, tejamkorlik, hisoblilik, yuzaga kelgan muammolarni tez yecha olish kabi aqliy sifatlar kiradi. Bunda quyidagi sifatlar bo'lgan taqdirdagina amaliy tafakkurini rivojlangan deb hisoblash mumkin. Bu sifatarni boshlang'ich sinfdanoq boshlab rivojlantirib borish nihoyatda muhim. O'smirlik davrida ishbilarmonlik sifatini o'quvchilar o'z-o'zini boshqarishni yo'lga qo'yish shuningdek, umumiy foydali tadbirkorlik ishlarida ishtirok ettirish orqali rivojlantirish mumkin [2:62]. Bu borada o'quvchi ijrochi rolda emas balki boshqaruvchi, mustaqil yo'l tanlovchi va tadbirkorlik munosabatlariga o'zi kirituvchi bo'lgan taqdirdagina rivojlanish amalga oshishi mumkin. Bu yoshda tadbirkorlikni rivojlantirishda ko'proq mustaqillikni berilishi o'smir amaliy tafakkurining rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'smir yoshdagi bolalarda tejamkorlikni rivojlantirishning boshqa sifatlariga nisbatan osonroq kechadi, buni ko'proq ularni qiziqtiradigan narsalarga mustaqil ravishda hisob-kitob qilib borishga yo'llash orqali amalga oshirish mumkin. O'smirlarda yuzaga kelgan muammolarni tez va operativ holda yechish malakasini shakllantirish birmuncha qiyinroq kechadi. Albatta, bu, bolaning temperamentiga ham bog'liq. Barcha o'smirlarni ham tezlashib, tez harakat qilishga o'rgatish mushkul, lekin ularni muammo yuzaga kelishi bilan orqaga tashlamay tez yechishning umumiy qoidalariga o'rgatib borish mumkin.

O'smirlik davrida intellektning yuqori darajada rivojlangan bo'lishi qimmatli va obro'li hisoblanadi. O'smir shaxsida va uning bilishga qiziqishidagi o'zgarishlar o'zaro bog'liq bo'ladi. Ixtiyoriy psixik jarayonlarning rivojlanishi o'smirdagi shakllanib kelayotgan shaxs mustaqilligiga tayanadi, o'zining shaxsiy xususiyatlarini anglash va shakllantirish imkoniyatlari esa undagi tafakkurning rivojlanishi bilan belgilanadi.

Xulosa qilib aytish joizki, o'smirlik davrida tafakkur jarayonlariga ta'sir etuvchi omillarni aniqlab, ularning aqliy qobiliyatlarini har tomonlama rivojlanishi uchun yaratilgan qulay shart-sharoitlardan to'g'ri foydalanish bizning nazarimizda bu davrda sodir bo'ladigan ayrim salbiy holatlarning oldini olishga xizmat qilishi tabiiydir.

O'smirlik yoshida fikrlash faoliyatida muhim siljishlar yuz bergani bois, kichik maktab yoshida erishilgan tafakkur taraqqiyotining darajasi o'smirda fan asoslarini muvaffaqiyatli va sistemali o'rganish imkonini beradi. O'rganiladigan fanlarning mazmuni va o'quv kurslari tuzilishining mantiqiy bilimlarni o'zlashtirishning yangi xarakterini, mustaqil tafakkurga tayanishni talab etadi, abstraksiyalash va umumlashtirish, taqqoslash, mulohaza yuritish, xulosalar chiqarish, isbotlash qobiliyati zarur bo'ladi.

Adabiyotlar

1. G'oziev E.G'. Tafakkur psixologiyasi. -Toshkent: 1990, 44-b.
2. G'oziev E.G'. Psixologiya (Yosh davrlar psixologiyasi). -Toshkent: 2002. 62-b.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Umumiy psixologiya. -Toshkent: 2023.

REZYUME. Bu maqolada o'smirlik yosh davrida tafakkur jarayonlarining rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar haqida so'z boradi. Asosan, o'spirinlik yosh davrida bolalar umumta'lim maktabining yuqori sinflarida, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari hamda oliy o'quv yurtlarida ta'lim faoliyati doirasidagi tafakkur jarayonlarniga ta'sir etuvchi omillar va berilgan ta'riflari tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются психологические факторы, влияющие на развитие мыслительных процессов в подростковом возрасте. В основном анализируются факторы, влияющие на мыслительные процессы, и их определения в старших классах детских общеобразовательных школ, академических лицеев, профессиональных колледжей и высших учебных заведений в подростковом возрасте.

SUMMARY. The article are analyzed psychological factors influencing the development of mental processes in adolescence. Mainly, the factors are analyzed influencing the processes and definitions in the old classes of children's general education schools, academic lyceums, vocational colleges and higher educational institutions in pre-adolescence.